

FRANCIA NARRATOLÓGIAI KUTATÁSOK 1.

AZ ELBESZÉLŐ SZÖVEG NYELVE ÉS NYELVTANA

THOMKA BEÁTA

Narratív- és szövegsemiotika címmel Claude Chabrol szerkesztésében tanulmánykötet jelent meg 1973-ban a párizsi Larousse könyvkiadónál. A válogatás különböző problémák vizsgálatát, különféle módszertani hozzáállásokat kívánt együvé gyűjteni és szembevetni. A közlemények szerzői irodalomtudományi, folklórelméleti és generatív poétikai alapállásból közelítettek az irodalmi, valamint a folklór elbeszélő szövegek gyakorlati és elméleti kérdéseihöz. Chabrol és T. van Dijk elemző és polemikus tónusú áttekintést nyújtottak a narratív szövegelméleti kutatásokról. Roland Barthes E. A. Poe, S. Alexandrescu Maupassant, S. Schmidt pedig Michaux elbeszélését elemzi; Claude Bremond a francia tündérmesékről, Pierre Maranda a Hamupipőkérről értekezik, A. J. Greimas pedig *Az aktánsok, aktőrök és az alakok* című közleményével vesz részt a válogatásban. Chabrolnak a kötethez készült bevezető tanulmánya (mely az alábbiakban olvasható) különösen érdekes számunkra, mert nemcsak áttekinti az elbeszéléselmélet francia (és nemcsak francia) műhelyeinek eddigi eredményeit, hanem a narratológia különböző irányzatait, nyitott kérdéseit, tévedéseit és hiányosságait is vázolja.

A francia elbeszéléselméleti kutatások megindulásakor, megközelítőleg másfél évtizeddel ezelőtt, megfogalmazást nyert az az igény, hogy a természetes nyelvi szabályrendszer tartalmazó grammatika mintájára kellene megalkotni az *elbeszélő nyelvnek, az elbeszélés nyelvének*, ill. a *narratív szövegnek* a nyelvtanát. Az elbeszélő szöveg mint sajátos szövegtípus e specifikus narratív grammatika tárgyát képezné, mivel e nyelvtan foglalná össze mindazon nyelvi, szövegalkotási, az irodalmi elbeszélés esetében pedig poétikai törvényszerűségeket is, melyek az elbeszélő szöveget meghatározzák. A francia elméletirők szóhasználatában a grammatika tehát nemcsak specifikus jelentésben fordul elő, hanem a nyelvészeti fogalomnál átfogóbb kategóriaként is. A narratív grammatika két fő területe a *narratív szintaxis* és a *narratív szemantika*. Mivel a ku-

tatási tárgyat elbeszélő szövegek képezik, a narratív szintaxis figyelme sem mondat terjedelmű egységekre, hanem szövegegységekre, illetve szövegekre irányul. Ennek folytán a narratív grammatika nem a nyelvészettel, hanem a discours- vagy beszédnyelvészettel áll kapcsolatban. Továbbá: a narratív szöveggrammatika (természetszerűen) ahhoz a nyelvészeti irányzathoz kötődik, amely a mondatok létrejöttének törvényszerűségeit, a mondatok egymás közötti (interfrasztikus) viszonyait, valamint szöveggé rendeződésük elveit és rendszerét kutatja, tehát a generatív nyelvészethez.

Az irodalmi szöveg generatív megközelítésének alapelveit Kanyó Zoltán a következőképpen foglalta össze röviden: „Az irodalmi szöveg egy olyan másodlagos szemiotikai rendszer alapján jön létre, amely a természetes nyelvet mint elsődleges szemiotikai rendszert használja. Egy irodalmi szövegben a nyelvi elemek és más (már nem nyelvi) vagyis irodalmi szabályszerűségek szerint rendeződnek. Az irodalmi szöveget elsődlegesen mélystruktúrája vonatkozásában a felhasznált nyelvi rendszer határozza meg. A szöveg felszíni struktúráját, nyelvi-stilisztikai konkrétságában, a *mélyszerkezeten* kívül grammatikai és retorikai transzformációs szabályok határozzák meg. Az irodalmi szöveget végül a sajátos poétikai kód hozza létre, amely a nyelv elsődleges kódjára épül, s amely egy normál nyelvi szövegben addig ismeretlen, magasabb rendezettséget hoz létre.”

A generatív szövegnyelvészeti közelítés nyomán közelebbről kirajzolódhatott a mondatnak és a szövegnek mint két különböző szintnek a szférája. A mondatszint — mint a klasszikus mondatnyelvészeti számára is hozzáférhető szint — kutatása a narratológiában már Propp óta alapvetőnek bizonyult, és sajátos elbeszéléseméleti fogalmakkal egészült ki: a narratív állítmány a proppi *funkció*, az alany pedig a *tematikus szerepet* hordozó *cselekvő szereplő* vagy *aktáns* (Greimas). (Todorov rendszerében az alsó, állítmányi szintet követi a mondat-, ezt a szekvencia-, majd a szövegszint.) A mondat és a szöveg szintje azonban szervesen egymásra/egymásba épülő szint, s a kettő közötti viszony, összefüggés létrehozó tényező Propp, majd Greimas és Bremond számára is feltárandó kérdéseket jelentettek. (A poétikában e probléma az irodalmi szövegegész rendezőelveinek, formateremtő elveinek, strukturáló tényezőinek kérdéseként merül fel.)

A nyelvészeti közelítéstől eltávolodva e két szint korrelációját a jelzett kutatók eredeti narratológiai kategóriákkal jelölik. Ezek közül igen termékenynek Greimas elképzelése bizonyult: a narratív struktúra alapszintjén (a funkciók, állítmányok szintjén) található aktánsokhoz (melyek tematikus vagy aktorális szerkezetet létesítenek) ún. *aktöröket* (szereplősztályokat) kapcsolt. Eszerint a szereplők szerepeik és *szerepkörök* alapján egy új, az előbbtől elvontabb szintet hoznak létre az elbeszélésben, melyet Greimas *aktanciális struktúrájának* nevez. Az aktánsok

az elbeszélés discours-szintjéhez, szövegszintjéhez, tartoznak, tehát nem a cselekvéseket hordozó állítmányi (mondattani) kategóriákban nyilvánulnak meg, hanem a beszéd, a discours kategóriáiban. E beszédstruktúrák rendszerezése Chabrol szerint még nem történt meg: lényegesen összetettebb feladatnak bizonyul, mint az említett szintaktikai szint fel-tárása. Greimas érdeme mindenek ellenére a mondat és a szöveg síkjának összekapcsolása és alárendelési viszonyuk meghatározása a narratív szövegben. Greimas modellje a mély és felszíni struktúrát megkülönböztető generatív modell narratológiai megfelelője egyben: a mélystruktúra az elbeszélő szöveg aktanciális, a felszíni az aktoriális struktúrájának felel meg.

A narratív szemantika kérdésköre a szintaktikainál jóval bonyolultabb: Chabrol megítélése szerint e téren nemcsak a narratív jelentéstan tudott jóval kevesebb eredményt felmutatni, hanem a generatív narratológusok számára kiindulást képező generatív grammatika is. Az elbeszélő nyelv-tan számára e szférában sem a mondat, hanem a szöveg vagy a discours síkján érvényesülő jelentéstan problémák a leglényegesebbek. (A genera-tív rendszerben ez a mélystruktúrában található logikai és szemantikai kategóriák osztálya.) A. J. Greimas *Egy narratív grammatika elemei* című tanulmánya például egy konkrét szövegtípustól, narratív struktú-rától, mint pl. a mese, monda, mítosz stb. független grammatikai és sze-mantikai rendszer alapjait kívánta lefektetni: a „minden grammatika közös alapszintje” Greimas-nál „egy logikai típusú formális univerzá-lékban meghatározott fundamentális jelentéstan és fundamentális gram-matika”. E vállalkozás minősítése, elemzése Chabrol tanulmányában ol-vasható.

Greimas törekvése rokon az elbeszéléselemélet legkorábbi fázisától je-len levő törekvéssel, hogy eljusson a legáltalánosabb törvényszerűségek és struktúrák meghatározásáig. Propp vállalkozásában ezek az általános jegyek egy aránylag kis korpusz, egy műfaji alosztály (az orosz varázs-mese) jellemzői voltak. Greimas fenti tanulmánya univerzálisabb model-lig kíván eljutni, mely egy konkrét osztályra sem volna tekintettel. Ez-zel rokon, bár célkitűzésében nem ennyire általános, Bremond intenciója, aki Propp követőjeként a folklór elbeszélés (a francia tündérmese) szűzés eljárásait, (sajátos logikáját) vizsgálja. Fontos Bremond dichoto-mikus fogalom-párja, a javulás (amelioráció) és a degradáció. A mesék funk-ciói e két elv szerint rendeződnek el és hozzák létre a blokkokat, funkció-sorokat. Bremond a narratív lehetőségek logikájának feldolgozásával egy általános kombinációs modellt kíván felállítani, melyre a konkrét szö-vegkorpusz, műfaj, alosztály stb. esetében korlátozásokat alkalmaz. Greimas, Bremond-tól eltérően, aki nem vizsgálja a paradigmatis op-poziciókat (a szemantikai szabályok helyett a szintaktikaiakra helyezi a hangsúlyt), követi a Lévi-Straussra jellemző paradigmatis szemléletet, de ezt a proppi szintagmatikus (tehát szintaktikai) módszerrel egészíti ki.

E két beállítottság összefüggését, eltéréseit és konvergálását Chabrol részletesen elemzi. Kitér arra a nehézségre is, melyet a konkrét szöveg-típustól függetleníthető univerzális szabályok felállítása jelent. Az elméleti általánosítás ilyen foka a gyakorlat irányából igen nehezen érhető el, hisz minden szöveg egy meghatározott műfaj szabályait követi. E szabályoknak csak egy része mutatkozik műfajtól függetlennek, az univerzális grammatika viszont kizárólag ezekre támaszkodhat. A műfaj-tipológia létrehozását ugyancsak nehezíti egy tisztázatlan kérdéskör, azon transzformációk elégtelen ismerete, amely által a mélystruktúrák felszíniekbe mennek át. A transzformációnak a grammatikai, jelentéstan, logikai artikulációhoz való viszonya még mindig homályban van.

A francia narratológia egyes alapozó fogalmai, mint amilyen a Benveniste nevéhez fűződő beszéd/történet, beszéd/elbeszélés viszonylatok, az időközben rendszeresebbé váló pragmatikai kutatások által mind kevésbé tűnnek kielégítőeknek. A diszkurzív *kijelentés* feltárása is az elkövetkező kutatások feladata lesz majd. Chabrol a narratológiai kutatások helyzetének és perspektíváinak áttekintése során nem zárkózik el a tudománnyal kapcsolatos szkeptikus véleményektől sem. Az általa is érintett — tudománytörténeti szempontból is nagy jelentőségű — vizsgálódások kiindulópontját kétségtelenül az a belátás képezte, hogy a narratív szöveg kérdései feltárhatatlanok, de feltárhatók a rendelkezésekre álló nyelvészeti, folklórelméleti, szemiotikai, irodalomtudományi eszközökkel. A francia narratológiában a tárgynak egyes vonatkozásai máris feltérképezettnek tűnnek. Ennek ellenére Roland Barthes kételyei sem alaptalanok, aki az univerzális szabályszerűségek iránti nagyfokú érdeklődés miatt veszélyeztetettnek érezte a sajátosságok, a megkülönböztető jellegzetességek, az egyediségek szféráját. A kutatás jelenlegi fokán az egyensúly talán ténylegesen az általánosságok oldalára, a speciális jegyek kárára billent. A pragmatikai kutatások azonban talán éppen az egyensúly helyreállításában játszanak majd szerepet. A narratológia megismerési tárgyát képező elbeszélő szöveg rendszere ma már kétséget kizáróan megfoghatóbbnak, áttekinthetőbbnek bizonyul, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Az új felismerések egyelőre inkább a nem irodalmi beszédet érintik, mint a sajátos irodalmi elbeszélést és beszédet. Az irodalmi elbeszélés rendszerének feltárása ugyanakkor elképzelhetetlen az általános narratív grammatikai felismerések tudomásulvétele nélkül. Ahogyan a nyelvészet a szövegnyelvészet, az irodalomtudomány a szövegsemantikai koncepció felé fejlődött, úgy került közelebb az elbeszéléselemélet a narratív formának mint *szövegnek* a megértéséhez.

A NARRATÍV- ÉS A SZÖVEGGRAMMATIKA NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

CLAUDE CHABROL

Megváltozott-e a Roland Barthes által 1966-ban¹ jellemzett helyzet?
Ha igen, hogyan és ki által?

Roland Barthes annak idején azt állította, hogy a nyelvészet csupán a mondat² mint alapegységgel foglalkozik, a mondat pedig nem egyszerűsíthető le a mondatot alkotó szavak halmazára. A mondaton túl a nyelvész semmi olyat nem találhat, amivel ne találkozott volna már a mondatban. Ennek ellenére Propp, Lévi-Strauss és Dumézil nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy maga a beszéd (discours) mondatok összességként rendezett, és hogy ez a rendszer „egy másik nyelv üzeneteként” jelentkezik: a beszéd (discours) nyelvészetének megvannak a maga egységei, szintjei, grammatikája. A nyelvészetet és a discours nyelvészetét tehát megkülönbözteti egymástól tárgya, szerkezete és grammatikája, mivel egymástól eltérő elveken alapulnak. Ez az ellentét azonban nem zárta ki egy gyümölcösözőnek ígérkező hipotézis felállítását, amely a mondat és a discours nyelvtana között bizonyos „megegyező” viszony létezését feltételezi. E homológia, ha fennáll, egy irányított viszonyt jelez, s a beszédművekben található, a mondatra jellemző igei (idő, aspektus, mód, személy) és alanykategóriákban (ágens/páciens, aktáns) jut kifejezésre.

A MONDATON FELÜLI MONDATNYELVÉSZET

A „mondat” magának a nyelvészetnek is problémát jelent, a generatív grammatikát kivéve, amely azt tűzte feladatául, hogy felsorolja és szerkezetileg jellemezze azon szabályok rendszerét, amelyek alapján létrejön a nyelvben a mondatok végtelen sora. Azzal azonban, hogy a felszíni szerkezet leírását a mélyszerkezet és a hozzá kapcsolódó transzformációk jellemzése váltotta fel, közverve lehetőség nyílt a mondat és a mondat-határ fogalmának alaposabb tisztázására. A kompetencia-modell nem a „befejezett” mondatokat, hanem inkább az olyan végtelenül hosszú mon-

¹ *Communications*, 1966/8. A folyóirat tematikus száma a *Szemiotológiai kutatások. Bevezetés az elbeszélés strukturális elemzésébe* címet viseli. E cím azonos Roland Barthes bevezető tanulmányának címével. Az idézet a 3–4. oldalon olvasható.

² Már Barthes is megjegyezte, hogy egyes jelenségek, mint például a mellérendelés, több mondatra is kiterjedhetnek (Jakobson). Ebbe az irányba fejlődnek követendő példaként a német szövegnyelvtanok.

datok mátrixait generálja, amelyeknél a visszafordítás (beiktatás stb.) megállíthatatlan. A transzformációkról tett megállapítások nyomán, melyek az összetett mondatokat rendszerezik, a generatív grammatika képviselői ezenkívül összehasonlítottak különböző mellérendelt mondatso-rozatokat több alárendelést tartalmazó összetett mondategységgel.

A felszíni szerkezettől eltávolodva a generatív nyelvtan által lehetővé vált a mondat fogalmának megkérdőjelezése: megállapított és evidens végességét többé már nem magyarázhatja a kompetencia-modell. Ez a feladat a performancia-modellekre hárult (amely számításba veszi az emlékezőképességet stb.). T. A. van Dijk hangsúlyozza, hogy a közelmúltban folytatott viták igen gyakran az anafora, a névmások, az igeidők, a fokolizáció és az emfázis folyamatán, illetve a feltételezés és az implikáció folyamatán keresztül — a mondatközi viszonyokra vonatkoztak. Mindezt jól ismeri az, aki figyelemmel kísérte a generatív grammatika és a generatív jelentés³ közötti vitákat, melyekről a továbbiakban még lesz szó.

Egyes (németországi) nyelvészek szerint tisztában kell lennünk azzal, hogy a jelenségek maguk után vonnak-e olyan tárgyváltozást, amely megengedné, hogy a „szöveget” a mondattal helyettesítsük és egysége-sítsük a nyelvészet valamint a beszédnyelvészet tárgyát és módszereit. Nagy vonásokban a következőképpen összegezhetőnk ezen helyettesítés különféle okait:

1) Eleve valószínűnek tekintett elméleti érvek. A beszélő (locuteur) vagy a befogadó ösztönére alapozva azt hangsúlyozzák, hogy „mondat-kompetenciáról” szó sem lehet, csak „szövegkompetenciáról”. Egy beszéltetést, újságcikket, hirdetést, rádióműsort, politikai beszédet nem lehet csupán mondatok soraként felfogni. Értelmük nem azonos az őket alkotó elszigetelt mondatok értelmének összességével. A szöveget mint egy magasabb szinten egybeolvadó koherens egészet kellene ösztönösen érzékelni. Hasonlóan érvel már Hjelmslev is.

2) Az újabb nyelvtudományi gyakorlaton alapuló érvek. A mondat-közi viszonyok felismeréséből kiindulva „a mondatok meghatározatlan láncolatát” alárendeljük a mondatnak, és ezt a meghatározatlan láncolatot „szövegnek”⁴ nevezzük. Vagy pedig kihangsúlyozzuk azoknak a *pragmatikus* kommunikáció-funkcióknak a fontosságát, melyeket a szociolingvisztikai és a performatív elemzések már feltártak. Schmidt állás-pontja ez utóbbi irányzattal rokon: meghatározása szerint a szöveg „a beszélő összehangolt üzenetközlési és *hatáskelő szándékának nyoma*”.

Az érvek első csoportja, bármilyen vonzó is, elfogadhatatlan. S akár-mennyire valószínű, végső soron kétségbe vonja a Saussure óta alapfo-

³ Lásd ezzel kapcsolatban a *Langages* folyóirat *Generatív szemantika* (27. szám) és *Generatív grammatika a német nyelvű országokban* (26. szám) című szá-mait.

⁴ Vö. Thümmel, Heidelph, Stempel és más német nyelvészek munkáit (*Langages*, 26. sz.).

galomként elfogadott helytállóság elvét. A strukturális nyelvészet meg-alapításától kezdve megkövetelte a tárgynyelvnek és a tárgynyelvezet-nek a szembeállítását. Az utóbbi igen sokoldalú (irodalmi, lélektani, történelmi stb. szempontú) társadalmi jelenség. Ez az alkotó jellegű kü-lönválásztás azonban ismét vita tárgyát képezi az utóbbi időben.

Aki azt állítja, hogy: „minden mondat cselekedet egyben, a beszéd-aktus pedig magában foglalja a társadalmi és lélektani közeget”, vagy hogy: „egy kijelentés (énoncé) sem létezik a beszéden (discours) kívül, mert a beszélő nem elszigetelt mondatokat továbbít, hanem összefüggő beszédet (vagy olyan beszédet, amelynek összefüggéstelensége jelentéssel bír)”, az tulajdonképpen egy gazdagabb empirikus adottság nyilvánvaló-ságának nevében szembekerül a hagyományos nyelvészet helyességével. A nyelvészetnek viszont minden társadalomtudományoknak, nem az a feladata, hogy a már létrehozott tárgyat körülírja, hanem hogy újraalkossa (s közben szétrombolja a már adott tárgyat). Következés-képpen ezeket az elméleti érveket a nyelvész, sőt még a discours-elemző sem teheti magáévá, mivel mindketten bizonyosságra törekveszenek. Ezek az érvek csak akkor vehetők figyelembe, ha a kutató:

— létrehozza és bebizonyítja a nyelvész előtt a magyarázatra szo-ruló (a helyességéltől függő) nyelvészeti tények felismerésének szüksé-gességét, amelyek csakis az elméletnek a „szövegre” (discours) illetve a kommunikatív funkcióira (pl. illokúció/perlokúció) való kiterjesztésével magyarázhatók meg, ami az argumentumok második csoportjára utal:

— létrehoz egy másik helyességéltet és egy másik tárgyat, amit a beszédnyelvésznet pontosan meg is valósított.

Az intuitív elméleti érvek mind (kivéve a pragmatikus vonatkozást) a mondatok és a mondat sorok közötti különbségtevés, valamint a mon-dathatár-megjelölés nehézségén alapulnak (van Dijk, Lang⁶). Ha be is bizonyítjuk, hogy a nyelvész (a kompetencia szintjén) nem vizsgálhat egyedülálló mondatokat, hanem csak mondat sorokat (mondatközi visz-o nyok) és ezek a mondat sorok végtelenek (rekurzivitás), még nem tettük szükség szerűvé a nyelvészet és a discours-nyelvésznet, valamint a mon-datnyelvtan és a szövegnyelvtan egyesítését. Sorra ki kell mutatni:

— hogy minden szöveg mondatközi kapcsolatokkal egybefűzött mon-datok sorára egyszerűsíthető;

— hogy ezek a mondat sorok nem változtathatók hosszú összetett mondatokká (van Dijk), hacsak be nem bizonyítjuk, hogy bármely szö-veg egyetlen nagy mondatá vá változtatható, vagy olyan nagy önálló mondatokká, amelyeknek a jelentése kiegészíti egymást, és globális szer-kezete az egységek egymásutániságán alapul — ezt a feltevést azonban eleve megintatják a discours-nyelvésznet terén végzett kutatások.

Van Dijkkel vagy Langgal együtt könnyen arra a megállapításra jut-hatunk, hogy e kérdések nincsenek módszeresen tisztázva. Erre a tényre,

⁶ Ewald Lang, *Langages*, 26.sz. 75. o.

félretéve a jövőre vonatkozó előítéleteket, többféle magyarázat lehetséges. A legfőbb magyarázat abban áll, hogy újra elismerjük a két különálló, egymástól jól megkülönböztethető szintnek, a mondat szintnek és a szövegszintnek a létezését. Azzal a különbséggel, hogy aki erre a talán nyelvészeti álláspontra helyezkedik, eljuthat arra a pontra, hogy szükségesnek érezze a két eltérő szint artikulálását, vagyis olyan átfogó grammatikának a létrehozását, amely magában foglalná mind a mondat-, mind a szöveggrammatikát anélkül, hogy összecserélné őket. E folyamat során nem kerülheti el maguknak a discours-elemzőknek a próbálkozásait sem. Greimas tanulmánya, *Az aktánsok, az aktörök és a figurák*, világosan rámutat olyan fogalmi eszközök létrehozásának szükségességére, amelyek nyomán elérhetővé válik a (nyelvészeti) diszkurzív megnyilvánulás.

A tematikus szerepek fogalmai, mint a szótári alakzatokból kifejlődő beszédmegnyilvánulások jelképes folyását elrendező és szelektáló funkciók, megvalósítják a mondat- és a szövegszerkezetek közötti közvetítés és kifejezés szintjét. Ha fel tudjuk mutatni, hogyan történik a tematikus szerepeknek az aktanciális szerkezetek (szövegszint) általi kiválasztása, megválaszolható az az egyes nyelvészek által feltett kérdés is, hogy tulajdonképpen hogyan működik a mondatok jelentéstani interpretációinak egységbe kapcsolódása egy narratív és szemantikai szuperstruktúrában. A nyelvész valójában egy elbeszélés mondatainak (illetve mondatsorainak) szintjén megállapítja a cselekvő-szereplő emberi vagy nem emberi lényeknek és a befejezett vagy folyamatban levő cselekvéseket (ölni, lopni, verekedni, tanácsolni stb.) leíró predikatív szerkezetek alanyainak, tárgyainak (ágenseinek vagy pácienseinek, ill. cselekvőinek vagy elszenvédőinek) vagy jelzőinek (bölc, tudatlan, bátor, gyáva, jó, rossz stb.) jelenlétét. A mondatszerkezetek részleteiben megmagyarázzák e cselekvéseket és e minősítéseket: például egy gyilkosság módját, helyét, idejét.

Azt viszont tudjuk, hogy a narratív grammatika Propp nyomán, majd Greimas és Bremond művein keresztül megállapította egy felsőbb szint megnevezésének szükségességét, továbbá a funkciók összekapcsolódását (konkatenációját) (Propp), vagy a „dramatis personae” (aktánsok) által narratív állítványi kijelentéseként felépülő aktanciális struktúrák szintjét; e célból sorra elvetette a fajnak úgynevezett variánsait, fajtáit, alfajait (Propp), azaz minden olyan konkrét és részletes elemet, amelynél a diszkurzív (nyelvészeti) megjelenítés mondatsoraiban ezek a struktúrák megnyilvánultak. Ezt a kizárólagosságot gyakran a szemére vetették a nyelvészek, annak beismeréseként kezelték, hogy képtelen a szöveg szintjeinek együttesére vonatkozó rendszerszerű felfedezésekig eljutni, a discours elemzői, köztük Lévi-Strauss⁶, pedig hangsúlyozzák a jelentéstani szintnek mint egésznek a megállapítására való képtelenségét.

⁶ *A szerkezet és a forma, Cahiers de l'Institut de science économique appliquée*, 99. sz. 1960. március (M sorozat, 7. sz.)

Az említett kizárólagosság azonban soha nem jelentette azt, hogy a narratív grammatika elzárkózik ezektől a problémáktól. Propp *A tündérmesék transzformációi*⁷ című cikkében már 1928-ban megpróbálta történelmi és irodalmi szemszögből újravizsgálni a fajokat és alfajokat. Először rendet kellett teremteni, vagyis meg kellett határozni a tanulmányozás tárgyát képező két szövegszint alárendelési viszonyát. A kérdés, „honnán is kezdeni”, nagy jelentőséget kapott. Tény azonban, hogy mindmáig nem léteznek a narratív struktúrákat megjelenítő diszkurzív struktúráknak a rendszeres leírása; a feladat még megoldásra vár. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a narratív grammatika 1964 óta szüntelenül olyan struktúrák létrehozására törekszik, amelyek a legkülönbözőbb nyelvészeti, ikonikus, gesztuális szubsztanciákban nyilvánulhatnak meg.

Minél több szubsztanciát foglal magába, a diszkurzív manifesztáció problémája annál összetettebb: vonatkozhat-e egyidőben minden szubsztanciára (minek folytán eltolódna az őt meghatározó nyelvészeti vagy ikonikus szint)? S ellenkező esetben, előre kell-e látni a minden szubsztanciával viszonyban álló sajátos diszkurzív manifesztációkat? Erre csak a folyamatban levő konkrét kutatások adhatnak választ. Számos, gyakran egymásnak ellentmondó és eldönthetetlen episztemológiai vagy metateoretikus érv létezik.

A SZEMANTIKA ÉS A GRAMMATIKA ARTIKULÁCIÓJA⁸

Ennek az artikulációnak a vizsgálata alapvetően fontos mind a nyelvészet, mind a narratív grammatika számára. S nélkülözhetetlenné teszi a logikával és pragmatikával való összefüggések tisztázását is. A generatív nyelvtan illetve szemantika között a szemantikai, szintaktikai, logikai és pragmatikai artikulációról levő vita kimutatta, hogy az előforduló problémák bizonyos mértékben egyműiek (de nem azonosak) azokkal, amelyeket a narratív grammatika magáénak vall. Nekünk azonban nem az a szándékunk, hogy részletesen ismertessük a folyamatban levő kutatásokat, hanem inkább, hogy rámutassunk a nyelvészeti és a narratív kutatások néhány jelentős konvergens pontjára.

A generatív grammatika a *Syntactic Structures* óta a jelentéstani szint mellőzése felől a jelzett szint felőlelése felé törekszik, s ezt a magáévá tett elemet mint mélystruktúrát értelmezi (Chomsky). P. Postal⁹ szerint

⁷ Vö. a francia fordítást *A mese morfológiája* nyomán, *Poétique*, Seuil, 1970.

⁸ A *grammatika* itt a szemantikai tartalomnak formát teremtő morfológiai és szintaktikai szerkezetet jelent.

⁹ Idézet a *Langages* 27. sz.-ből, 80. o.

az úgynevezett „standard elméletben” megkülönböztetett szinteket a következő szabályok foglalják egybe:

— olyan szintaktikai alapszabályok (régles syntactiques de base), amelyeknek feladata a mélystruktúrákat vagy legalább ezeknek a struktúráknak a *nem lexikális vázát* generálni;

— grammatikai transzformációk, amelyeknek rendeltetése a mélystruktúrákat felszíni struktúrákká változtatni;

— szemantikai projekciósabályok, amelyeknek funkciója (a lexikális itemek — *jelző és megkülönböztető* jegyekbe integrálásával — Katz—Fodor) átváltoztatni a mélystruktúrákat olvasmányegységekké;

— fonológiai szabályok, amelyek a felszíni struktúrákat fonetikai reprezentációkká változtatják.

Erre a modellre McCawley, Lakoff, Bach, Fillmore, P. Postal 1967 óta számos bírálatot jelentetett meg, s létrehozták egy „generatív szemantikának” nevezett elmélet vázlatát, amely a következőképpen foglalható össze:

1) Autonóm és korlátlan szintaxis nem létezik: minden szabály és minden reprezentáció egyszerre szemantikai és szintaktikai. Az alapvetően mondattani jellegű mélystruktúra fogalmának használata tehát mellőzhető.

2) A *felszín alatti* szintaktikai-szemantikai *struktúra* állandó jellegű átalakulását felszíni struktúrává a szabályok (transzformációk) egyetlen olyan típusa teszi lehetővé, amely tiszteletben tartja a jólformáltság derivációs korlátait.

3) A mondatok felszíni struktúráival kapcsolatban álló felszín alatti struktúrák nem tartalmaznak lexikális itemeket, ellentétben a standard elmélet mélystruktúráival (miután a projekciósabályok magukba olvasztották a jelentéstani összetevőket). Csak egyszerű (atomikus) szemantikai elemeket tartalmazhatnak, vagyis állítmányokat és referenciális jeleket (McCawley). Vannak tehát ezekre a jelentéstani alapelemekre, illetve prelexikális transzformációkra vonatkozó olyan transzformációk, amilyenekkel Chomsky standard elméletében nem találkozunk, és ezek a transzformációk (állítmányok kombinációi) lehetővé teszik a lexikális item jelentéseinek felszíni megkülönböztetését. E jelentéstani alapelemek (legalábbis egy részük) lesznek a szubsztanciális univerzálék (Lakoff).

4) Chomsky¹⁰ állításával ellentétben a nyelvelméletet a logika más, nem „formalizációs” szempontból érdekli. Lakoff¹¹ szerint a grammatikának a természetes nyelv logikájával, nem pedig a mesterséges nyelvékével (Carnap) kell foglalkoznia. A generatív grammatikának kapcsolatot kell teremtenie a nyelvtani mondatok és logikai formájuk, a felszíni formák és a nekik megfelelő logikai formák között. Ez azt jelenti, hogy mondat felszín alatti szerkezete a mondat logikai alakja, és a nyelvtani

¹⁰ *The Logical Structure of Linguistic Theory*, 1955.

¹¹ „Linguistics and natural logic”, *Synthése*, 22. 1970. 151—271. o.

szabályok olyan szabályok, amelyek összekötik a logikai és a felszíni formát. Ez az állítás a következőképpen módosult: a jelentés nem szűkíthető le a logikai formára, hanem olyan „jelentésposztulátumokat” kell beiktatni, amelyek rávilágítanak az atomikus állítmányok közötti következtetés és igazság kapcsolataira.

Ez az áttekintés nem teljes, s nekünk nem kell állásfoglalásra alkalmas adnia, hanem lehetővé kell tennie a narratív grammatika problémáinak a formalizáció különböző fokán lévő elméletekkel való „konvergens” pontjainak megállapítását. Nyilvánvaló, hogy kizárjuk az összefüggések és eltérések pontról pontra haladó egybevetését. Célunk inkább törekvések meghatározása és feltételezéseik megértése.

Megjegyzés: ajánlatos megfigyelni, hogy a grammatikák által érintett szintek eltérőek. A narratív grammatika a makrostrukturális koherencia szintjére (Van Dijk), a discours vagy a szöveg szintjére, s nem a mondat szintjére helyezkedett. Azzal, hogy az arányokon nem változtatunk, összehasonlíthatnánk a mondatrealizációt azokkal a fonológiai szabályokkal, amelyek a generatív grammatikában a felszíni szerkezeteket fonetikus reprezentációkká változtatják.

MÉLYSTRUKTÚRÁK ÉS FELSZÍNI STRUKTÚRÁK

Mint az előző megjegyzés jelzi, ez a probléma a narratív grammatika számára nem jelent mást, mint azt, hogy: megkülönböztet-e több, minden mondat szerű (vagy ikonikus) realizáció előtti hierarchizált és összefüggő szintet?

Elég felidézni a funkciónak (narratív atomnak) proppi meghatározását: „A mese állandó, tartós elemei a szereplők funkciói, függetlenül attól, ki és hogyan hajtja végre őket.” A funkcióknak két szintjét különböztetjük meg: az egyik az úgynevezett *mély-* vagy felszín alatti *strukturáé*, amely egyazon funkció diszkurzív végrehajtásának különböző típusait írja le (fajták); a másikat a szereplők sajátos tulajdonságai és a funkció betöltésének módja képezik, ez az úgynevezett *felszíni struktúra*, vagy (a mondatmegvalósulást megelőző) diszkurzív manifesztáció. Ez a felosztás Greimas *aktanciális strukturáinak* és *tematikus* (aktoriális) *strukturáinak* felel meg.

A narratív grammatika, főként a mélystruktúra szintjének kidolgozásán fáradozva, eleinte elhanyagolta azon szabályoknak a tanulmányozását, amelyek lehetővé tennék a transzformáció, illetve deriváció általi átmenetet a felszíni strukturába, s megfosztotta magát az ellenőrzés reális lehetőségeitől. E kísérlet feltétlenül a műfajok (a discours) tipológiájának kidolgozásához fog vezetni. Ez magával vonja a jelentéstani mikrovilágok összetevőinek diszkurzív szótár formájában való módszeres egybefoglalását is, ami Greimas szerint a zárt, kollektív és/vagy egyéni

világok konfigurációinak leltára, a témák és motívumok valóságos tárháza.

Eddig nem beszéltünk még az egyik legkomolyabb akadályról, amely abból a feltevésből ered, hogy a narratív grammatika mellett létezik egy nem narratív grammatika is, és ebből következik, hogy narratív struktúrák a legkülönfélébb szövegekből is kiválnak, nemcsak az olyan sajátos csoportból, mint a hagyományos értelemben vett elbeszélés (mese, mítosz, legenda).

Ebből a hipotézisből és ebből a megállapításból újabb következtetést vonhatunk le: kicsi a valószínűsége annak, hogy egy szöveg (regény, politikai beszéd) egyetlen grammatikához tartozna. A kérdés, kiélezett alakban, ismételten megjelenik minden alkalommal, amikor a mélystruktúrákról a felszínre való átmenetről és különösen, ha a műfajok tipológiájának kidolgozásáról van szó. E nehézség készítette A. J. Greimas-t arra, hogy létrehozza minden grammatika közös alapszintjét, amihez viszonyítva a többi mind „felszíni”¹². Ezt a szintet lényegében egy logikai típusú formális univerzálékban meghatározott fundamentális jelentéstan és fundamentális grammatika képezi. E hipotézis csak a gyakorlat által válik érvénytelenné vagy érvényessé. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a minden valószínűség szerint ide tartozó szubstanciális univerzálékat és a modális operátorokat (modális logika) jelen formájában nem foglalja magába¹³.

E bemutatáshoz számos magyarázatot kell fűzni. A narratív grammatika Propp óta még mélyebb és még általánosabb struktúrák meghatározására törekszik. Megszűnt egy-egy műfajjal illetve alműfajjal (pl. a tündérmesével) való kiváltságos kapcsolata. A cselekvők és az állítmányok sajátos definíciói (mint pl. hős, áldozat, áruló stb. vagy megpróbáltatás, nehéz feladat, varázseszköz továbbítása) elvontabb megfogalmazást nyertek: cselekvő-alany, cselekvő-tárgy, kisegítő, ellenfél, érték-tárgy megszerzése, vagy modális értékek átvitele (Greimas), vagy pedig ágens/páciens, illetve cselekvő/elszenvedő, meggyalázó/megérdemelten meggyalázott, amelioráció/degradáció (Bremond). Ez magyarázza első meghatározásunk kissé vázlatos jellegét. A narratív grammatika már szembenézett ezzel, és taglalni is kezdte a mélystruktúrákból a felszíni-ekbe való átmenet problémáját. Claude Bremond eljárása igen világos. *A narratív lehetőségek logikájától* a francia tündérmesével foglalkozó tanulmányig Bremond a specifikációval és az *a priori* logikai dekompozícióval (*Communications*, 8. szám), illetve a kombinálási lehetőségeket korlátozó törvényeknek¹⁴ a bevezetésével megkísérelte felállítani a struktúrák közötti átmenet szabályait. Az a szabály például, amelynek lé-

¹² Egy *narratív grammatika elemei: Du Sens*, Seuil, 1970. 157–183. o.

¹³ Lásd ennek kaposán: Claude Chabrol: *A narratív struktúrák szemantikai összetevője*, beszámoló az 1971-es urbinói kollokviumon.

¹⁴ Ezt a kifejezést mi vezettük be.

nyege, hogy az érdemért jutalom, a bűnért pedig büntetés jár, megkönynyíti a francia tündérmese, sőt a tanmese formális modelljének a felállítását, e szabály módszeres tagadása viszont feltételesen meghatározhatná a tragikus mesét. Greimas azon tanulmánya, amelynek egy, az európai folklórban ismert népmese litván változatából kiragadott elbeszélésszekvenciának tizenegy módozata a tárgya, világosan rámutat az aktanciális szintről az aktoriális szintre való átmenetre¹⁵. Helyesebb lenne tehát azt mondani, hogy a narratív grammatikának az elemzői napirendre tűzték ugyan a különböző szintek szerkezete közötti átmenet problémáját, de mindeddig nem sikerült megállapításainak *szükségszerű* jellegét adni. A már meglévő elméleti feltevésekből kiindulva (tehát deduktív módszerrel), s így elemezve az egyes korpuszokat, általában újra tudják fogalmazni a narratív grammatika mélystruktúráinak és különösen a szabatos elsődleges narratív kijelentéseknek az alaphipotéziseit. E struktúrák morfológiai bázisának pontosítása többek között a transzformációk¹⁶, a modális operátorok és a bázisállítványok közötti implikációk¹⁷ fogalmai által történik. De a narratív bázis-kijelentések láncolatának törvényei (a mondatban) és a mélyszerkezet, valamint a felszíni szerkezet narratív kijelentései (a cselekvők és a felsorolt predikátumok szintje) közötti átmenet szabályai még túl gyakran jelentkeznek olyan *ad hoc* törvények formájában, amelyek e korpusz jellegzetes vonásaitól nagyon is függenek, vagyis nehezen „általánosíthatók”. Itt a tartalom és a nagy elbeszélésszekvenciák paradigmatis-antinomikus (ellentétes fogalomteremtéssel történő negáció) oppozíció-modell szerinti korrelatív artikulációjának greimas-i tételére gondolunk, melyet az alábbi ismert sémával ábrázolt:

topikus tartalom	:	viszonylagos tartalom
(fordított tartalom : felállított tartalom)		(kezdő és befejező szólamok)
I. szekvencia		II. szekvencia

Ez a modell Pierre Maranda Hamupipőké-elemzésében és Alexandrescúnál is megtalálható: sajnós, meghatározatlannak és túl általánosnak bizonyult, mert nem különbözteti meg például a tagadás különféle típusait (ellentétesség és ellentmondás), melyeknek a hatása aszerint változik, hogy az állítványok operátoraivá (mód: tudni, akarni, bírni)¹⁸ vagy magukra a predikátumokra vonatkoznak-e. Ezenkívül túlságosan sajátos is e modell, mivel sok szöveg nem tartja tiszteletben a tartalmak inverzióját.

¹⁵ Az elbeszélés aktánsainak szerkezete, *Du Sens*, 249—270. o.

¹⁶ T. Todorov: *A narratív transzformációk, Poétique*, 1970/3. 322—333. o.

¹⁷ A. J. Greimas: *Egy narratív grammatika elemei*, op. cit.

¹⁸ Vö. *A szenvedéstörténet elemzése* (C. Chabrol), *Langages*, 22. sz.

NARRATÍV, SZEMANTIKAI ÉS LOGIKAI GRAMMATIKA

A fentiek alapján két törekvést különböztethetünk meg:

— az egyik, melyet Claude Bremond álláspontja jól jellemez¹⁹, olyan jelentéstantól független narratív grammatika létrehozására törekszik, amely törvényeibe beiktat egy (jelentéstől nem teljesen mentes) általános jellegű és nyelvtani valamint jelentéstani jellegű (a nyelv klasszémái) bázisszókincset (degradáció/amelioráció, érdem/érdemtelenység, jutalom/büntetés). Bremond álláspontja tehát a proppi hagyományt követi;

— a másik irányzat, az eltérésektől függetlenül, a kutatókat azon feltevés köré gyűjti, mely szerint a narratív grammatika szabályai egyszerű szemantikaiak és szintaktikaiak (a szó tágabb értelmében). Ezzel magyarázható, hogy szövegelemzéseik mindig narratív és jelentéstani beállítottságúak. Mintha egyesíteni próbálnák Lévi-Strauss kizárólag jelentéstani és Propp szintaktikai szempontjait. Az előbbitől átveszik a paradigmaticus oppozíciók és az inverziós vagy az egymást kiegészítő ellentétes fogalmak létrehozásának, az utóbbtól pedig a szöveg mondattani rendszerezésének követelményét. Akár világos e feltevés, akár nem, szükségszerűen magával hozza a két szint korrelációba állítását. Egy adott szöveg kapcsán a kutatók (Maranda, Alexandrescu) megkísérik összeegyeztetni az elbeszélésszekvenciák láncolatát és a tartalom ellentétes fogalmaira vonatkozó műveleteket²⁰.

Ha közelebbről megvizsgáljuk e két kutatási mód nehézségeit, csökkenni látszik a közöttük levő ellentét. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a második irányzat képviselői szemantikai-mondattani elemzésük *gyakorlatából* kiindulva nehezen tudnak bármilyen elméletet felállítani, mert ez a gyakorlat minden szöveg vagy szövegkorpusz számára felvázolja a szemémák és néha azok alkotóelemeinek, a szemáknak és azok izotópiákba rendeződésének elemzését, mely csoportosulások a narratív szintaxis szintagmatikus tengelyén képződnek. Valahányszor elméleti, tehát általánosítható meghatározásokra térnek át gyakorlatukról, vagy valamilyen formális logikára (a Maranda-féle gráfok és egységek elmélete), vagy a jelentés „természetes” logikájára hivatkoznak (Greimasnál a jelentés alapszerkezete), ami ha ideiglenesen is, kizárja a jelentéstani mikrouniverzumok minden konkrét tartalmát, s közös kategóriákat (szubsztanciális univerzálék) is. Harmadik lehetőség a hagyományos irodalomkritikai fogalmakra való hivatkozás (Alexandrescu). A tartalom érték nélküli fogalmi logikai kapcsolatokban (összekapcsolás, szétkapcsolás, tagadás, implikáció stb.) fejeződnek ki. Hatással lehetnek rájuk az olyan modális operátorok, mint például a szükségszerűség/lehető-

¹⁹ Ez az álláspont közel áll C. Todorovéhoz *A narratív transzformációkban*, op. cit. és *„A Dekameron grammatikája”*, La Haye, Mouton, 1969.

²⁰ Vö. mint az esszétípus példáját: *A női elbeszélés* (C. Chabrol), La Haye, Mouton, 1971.

ség stb. Nem generatív, hanem leíró szemszögből nézve, ennek a „nagyon mély” szintnek tartalmaznia kell nemcsak a narratív grammatika morfológiai részének jó szerkezeti leírását biztosító elemeket (a narratív kijelentések jólformáltságának szabályait), hanem a szólamokból (szekvenciákból) és szólam sorokból álló narratív kijelentések létrehozásához nélkülözhetetlen elemeket illetve szabályokat is (szintaxis). Ennek feltételei:

a) a narratív szókincs bevezetésének meghatározott szabályai; aktáns-alany, aktáns-feladó mint a narratív állítmány argumentumai: tárgyérték átvitele (tudni) vagy tárgyérték iránti óhaj stb. Ez a szókincs narratív és szemantikai jellegű is egyben. Igazolást úgy nyerhet, ha bebizonyítjuk róla — többek között —, hogy a szubsztanciális univerzálék egy kategóriájának felel meg (vesd össze a generatív jelentés tan atomikus állítmányaival)²¹. Ez a bizonyítás Claude Bremond-ra és az első irányzat többi követőjére tartozik. A generatív szemantikával foglalkozó nyelvészek és a discours-elemzők munkáiból azonban e bizonyítás mindig hiányzik;

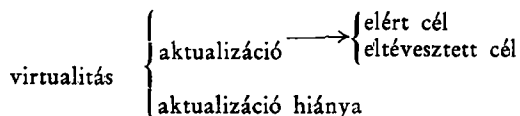
b) hogy a jól megszerkesztett narratív kijelentésláncolatok szintaktikai szabályai ne fűggenek az adott szövegek korpuszára jellemző sajátos jelentéstani mikrouniverzumoktól, vagy hogy a megkövetelt alapvető logikai szint tartalmazza minden lehetséges művelet a priori dedukciójának eszközeit (szekvenciák sorrendje és egymásutánja). Dedukció alatt itt nemcsak a sorrend és egymásutániság (a posteriori) leírását értjük, hanem mindenekelőtt generálásukat, azaz előrelátásukat. Ugyanez a megjegyzés vonatkozik azokra, akik ezt a logikai szintet beolvasztják a narratív grammatikába és nem feltételeznek, mint Bremond vagy Todorov²², egy „alapszintet” (*A narratív lehetőségek logikája*).

Míg a narratív grammatika morfológiai része Propp óta állandóan gazdagszik, mondattani meghatározása még mindig meglehetősen problematikus. Szinte azt mondhatnánk, morfológiája mondattana kárára gyarapszik. Így, ahelyett, hogy a narratív kijelentések láncolatát („hiány” „a hiány megszüntetése”) mint a két funkciót szükségszerűen összekötő mondattani szabályt értelmeznék, tulajdonképpen ugyanazon narratív kijelentést különféle negáció- vagy ellentmondás-műveletnek (transzformációnak) vetik alá; ezt a tagadás-műveletet azonban számos elbeszélésben vagy „elbeszélő” szövegben nem is hajtják végre; vagy elkezdik, de nem érnek a végére (a tagadás-műveletre vonatkozó vagy e műveletet lebonyolító aspektustranszformáció). Ez az észrevétel

²¹ A narratív grammatikában és a nyelvészetben is ajánlatos különbséget tenni a felszín (atomikus állítmányok/egy lexéma jelentéseffektusa) narratív vagy lexikális dekompozíciója/kompozíciója és a jelentéssztruktúrák és ezek lehetséges kombinációi-viszonyai között.

²² Todorov nem javasolt a narratív kijelentésláncolatokra vonatkozó a priori általános szabályokat. Ő csupán az általa tanulmányozott sajátos korpuszra „érvényes” észrevételeket fogalmazott meg.

vonatkozik a „degradáció amelioráció-típusú láncolatokra is. Claude Bremond-tól eltérően, aki az „elkövetkező gonosztett, gonoszság, elkövetett gonosztett” sorozatot egy tartalom nélküli elemi szekvencia, pontos megjelölésének tekinti, vagyis olyan elemi szekvenciának, amely mondattanilag három funkciót kapcsol egybe:

— mi egyetlen funkciót (narratív kijelentés) vagy állítmányt veszünk figyelembe, amire a tagadás/állítás, virtuális/aktuális, lehetséges/lehetetlen, befejezett/befejezetlen²³ stb. típusú aspektus- vagy mód-műveletek (transzformációk) irányulnak. E műveletekből mindig újabb operátorokra irányuló műveletek születnek. Innen ered az, hogy minden úgynevezett atomikus funkció az elemi szekvenciához hasonló szekvenciává fejleszthető és a regresszió a kompetencia szintjén úgyszólván végtelen²⁴ (az „elkövetendő gonosztettet” például kitűzött célnak vesszük egy olyan történetben, amely a gyilkosság gondolatának megszületését meséli el).

Ennélfogva egy univerzális grammatika legáltalánosabb szintjén, amely nem vonatkozik egy sajátos korpuszra sem, szükségtelen minden narratív bázisállítmányon elvégzendő modális művelet²⁵, és e modális műveletek és a tagadások tagadása is indokolatlan.

Ugyanez a megjegyzés tehető Greimas javaslataira is, melyekben egy fundamentális szintaxisnak az elemi morfológiából való dedukcióját szorgalmazza (*Du Sens*, 162—166.) A szintaxisban kialakult szétkapcsoló és összekapcsoló műveleteket csak *leírni* lehet, de előre látni nem. A jelentés elemi szerkezetének tartalom nélküli fogalmai között fennálló kapcsolatok (ellentét, ellentmondás, implikáció, a feltételezés lehetősége) révén nem *látható előre* a végrehajtható műveletek sorozata (vagy sorozatai). A lehetséges műveletek kapcsán semmilyen tájékozódást, felsorolásrendet *a priori* nem lehet megadni. A *kiindulópont* átértékelése igazolja, hogy egy implikációs műveletet (az implikált fogalomba való átmenet) inkább mondattani úton kell végrehajtani, mint egy alternatív tagadás szétkapcsoló műveletével (az ellentmondó fogalomba való átmenet). Elméletileg minden folyamat lehetséges, még a kiindulópontot képező fogalom *tisztán* állító ismétlése is. Csak a meghatározott „műfajhoz” tartozó szövegekpuszok alapján szerzett gyakorlatunk sugallhatja

²³ Ezzel kapcsolatban lásd Todorov: *A narratív transzformációk*, op. cit.

²⁴ Csak egy sajátos műfaj és egy meghatározott korpusz figyelembevételével zárhatja ki, fékezheti meg a regressziót.

²⁵ A szó modális logika szerinti értelmében.

egyértelműen a leggyakoribb folyamatokat (amit sokszor mégsem tartunk tiszteletben). Propp óta minden adott narratív kijelentéssorozat elsősorban „archetipikus” általánosításnak, „átlagos beszédnek” bizonyul, vagyis egy használatától, illetve (a szó nyelvészeti értelmében vett) performanciától függő meghatározástól.

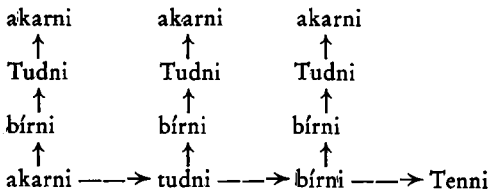
Figyeljük meg például a modális értékek (akarni, tudni, bírni) és az objektív értékek (tenni) oppozícióját, melyeken az alany „feltételezett” kompetenciája és bizonyított performanciája alapul (Greimas)²⁶. Ez a beállítás kizár minden olyan narratív szöveget, amelynek objektív értékeként modális értékek vannak megadva: például a Szenvedéstörténet az *Evangéliumban* (vagy a *Cselekedetek* különböző átmenetei), ahol az objektív érték a *TUDÁS*²⁷.

Egy univerzális és narratív grammatikának egyszerre kellene előre látnia mindezeket a lehetőségeket, melyeket Greimas táblázata is jelez:

„narratív” szövegek	{	a) akarni → tudni → bírni → Tenni	
		b) akarni → tudni → bírni → Tudni	(didaktikus, kulturális szövegek stb.)
		c) akarni → tudni → bírni → Akarni	(tettre késztető szövegek: politikai propaganda)
		d) akarni → tudni → bírni → BÍRNI	(jogi, vallási és világi szövegek)

Lehetetlen nem észrevenni, hogy ez a táblázat nem mutat ki világosan önmagukra irányuló, modális értékű (szükséges) műveleteket, amelyek pedig a legegyszerűbb és leghagyományosabb elbeszélésekben is nyilvánvalóak.

Gyakran észlelhetjük, hogy az „akarni” modális érték átvitele egy olyan aktáns-„feladót” feltételez, aki ezt magára vállalja mint saját TETTÉT (más szóval, akinek szándéka AKARÁSA BÍRNI), és egy aktáns-„címzettet”, akinek AKARNIA kell (de TUDNIA és BÍRNIA is akarni kell). A fenti táblázat ennek alapján így módosítható:

²⁶ A *kompetencia* és *performancia* fogalmakat Greimas itt lingvisztikai színezet nélküli, mindennapi, általános jelentésükben használja.

²⁷ Vö. C. Chabrol: *A Szenvedéstörténet elemzése, Langages*, 22. sz.

A kompetencia szintjén ez a vég nélkül ismétlődő regresszió megállíthatatlan. Csak azok a szempontok állíthatják meg, amelyek figyelembe veszik az egyes műfajok (vagy szövegek) nyilvánvaló használatát. Hasonló megjegyzést fűzhetünk még az ilyen hierarchiához is: Alkarni, Tudni, Bírni. A modális kijelentések ilyen sorrendű láncolata elfogadható, de minden más sorrend is tekintetbe vehető: az elemzőnek kell kimutatnia, hogy ezek nem megfelelőek és hogy az „elbeszélő” szöveg egy típusának sem felelnek meg. Végül, e modalitások alkalmazásának szükségességét is meg kell kérdőjelezni. Ha egyes korpuszokban nincsenek jelen, ezt nem kell feltétlenül a kihagyás, a törlés vagy a szinkroetizmus törvényeivel magyarázni. Szerintünk használatuk kétségkívül tetszőleges, lehetséges, de az általános narratív grammatika szintjén nem mindig okvetlenül szükséges.

Ez a narratív szintaxis egész deduktív szerkezetére kiterjeszhető észrevétel nem jelenti azt, hogy a célkitűzés értelmetlen vagy megvalósíthatatlan. Csak ehhez mindenképp (különböző szinteket érintő) korlátozási és a felszínből a felszín alatti szemantikai és szintaktikai struktúrába nyúló, deriváció korlátozó törvények módszeres bevezetése szükséges. Ez tulajdonképpen mindig megtörténik, de — magától értetődően — nem módszeres formában. A gyakorlat elméletivé változtatásáról van szó. Bremond La Fontaine *Meséit* elemezve egy konkrét műfajra és egy szűkebb szövegekörre érvényes modell megalkotásán fáradozik, oly módon, hogy „a narratív lehetőségek logikájának” általános modelljére restriktciókat, korlátozásokat alkalmaz. Ezeket a szemantikai és szintaktikai korlátozásokat nem lehet előre látni és dedukálni. Egyedül általuk vehető vizsgálat alá a narratív kijelentések mondatnata.

Nyilvánvaló, hogy ezek a még kidolgozásra váró korlátozási szabályok sokrétűen alkalmazhatók. Egyeseket magasabb szinten, több műfaj közös törvényeként, másokat viszont mint alsóbb szintű, alfajokra és sajátos szövegekörökre vonatkozóakat fogjuk alkalmazni²⁸. Greimas vezetni be az aktánsoktól (cselekvőktől) megkülönböztető „aktanciális szerep” fogalmat. Ilyen szerepek segítségével fény derül az aktánsok folyamatos helyzetére az elbeszélésben. A narráció logikai láncolatának már létező meghatározásai nem elegendők egy valódi narratív grammatika felállításához. A korlátozások és a műfajoktól függő korlátozások bevezetése nélkül az aktanciális szerep sem létezhet, különösen azokra a felszíni (aktoriális) tematikus szereptípusokra való tekintettel, melyeket ezek választanak és amelyek meghatározzák őket.

Eddigi nemcsak kritikai észrevételeinket összegezve, meg szeretnénk jelölni a narratív grammatika két fő problémáját. Az egyik a szintaxis,

²⁸ A korlátozó szabályok kidolgozásánál „ad hoc” szabályokkal fogunk találkozni. De a kidolgozáshoz való módszeres hozzáállással és egy összehasonlító eljárás alkalmazásával a nehézség, ha részben is, de megoldható.

a másik a felszín alatti struktúrákból a felszínibe való átmenet — a grammatikai/jelentéstani/logikai artikulációhoz viszonyítva. E két kérdés taglalásakor a műfajelméleti vagy a jelentéstani mikrouniverzumok elméleti elrendeződésének nehézségeivel találkozunk, ami egyazon jelenség, a szemantika két oldala.

A nyelvészet és a narratív grammatika történetére a „hogyan megszabadulni tőle?” kérdés a jellemző. A valódi szemantikai elmélet hiánya súlyosan nehezedik mind a generatív, mind a narratív grammatikára. Nyelvtani és jelentéstani metaforák keverednek, midőn azt írjuk, hogy a nyelvtannak formával kell ellátnia a tartalmat (B. Pottier), s e forma nem lehet más, mint a Hjelmslev által szemantikailag meghatározott tartalomé. Azonkívül ezt a „formát” szemmel láthatólag nemcsak (tartalom nélküli) formális, hanem szubsztanciális univerzálék is alkotják, és rajtuk kívül még az egyes univerzumok közös kategóriái is helyet kapnak benne, olyanok, amelyekre sem az idiolektizmus, sem az idioszinkrázia nem jellemző (ez az utóbbi, ha létezne is, mit kezdenénk vele?). A nyelvészetben s a discours-nyelvészetben is a jobb leírást és az általános vagy az egyes jelentések leggazdaságosabb generálását lehetővé tevő logikai és nyelvtani (morfológiai és szintaktikai) szinteket kell teremteni. Ilyen általános keretek között válik megközelíthetővé a műfajok tipológiájának problémája, melynek feltételei a felszín alatti struktúrából a felszínibe való átmenet, egy szemantikai mikrouniverzum sajátos témáinak és motívumainak szótára, és még általánosabb jelentéstani kategóriák megjelölése, narratív szabályok leírása, specifikáló korlátozások bevezetése, s végül a kijelentett jelentésének és a kijelentés aktusának artikulációja, amely szemantikai és pragmatikai szintek bonyolult belső viszonyait fogja jelezni (beszédhelyzet, a beszédaktushoz fűződő hatások stb.). Ebből a megjegyzésből először is kiemeljük azt, hogy egy mondat- és szövegszinten felállított jelentéselmélet a gyakran idézett nehézségek ellenére sem hagyhatja figyelmen kívül beilleszkedését a jelentés képzésének és befogadásának helyzetét leíró pragmatikus elméletbe.

A DISCOURS „PRAGMATIKAJA” ÉS NYELVÉSZETE

A „pragmatika” szó, éppúgy mint a „kijelentés aktusa” (énonciation), kétértelmű. A beszédcselekvés (kijelentés) vagy valamilyen szimbolikus cselekvés létrehozó alanya nem érhető el soha közvetlenül. Egy cselekedet „elmondásának” vagy „végrehajtásának” alanyai rendszerint kívül kerülnek az érthetőség hatáskörén. Csak *nyomokban* (Schmidt) vannak jelen egy kijelentésben vagy egy megnyilvánulási teremtő aktusban. Ezen megnyilvánulás (reprezentáció) mindig „csalfa” marad, mivel e „nyomok” tanulmányozása elkerülhetetlenül a kijelentett kijelentés, illetve

(egy cselekedet) alkotó alkotásának szabályozásához/kodifikációjához vezetnek²⁹.

Egy szemiotikai kommunikációs rendszerben a beszélő közlési szándéka, illetve a befogadó (allokúció) értelmezési szándéka egyediségénél fogva mindig kisiklik az elemzés alól. E nyomok egyedisége megingathatatlan, és (amíg csak létezik) csak saját ellentétén keresztül nyilvánulhat meg: szerepek játéka³⁰, konvencionális szabályokkal bíró nyelvtan, melyek nagy hasonlóságot mutatnak a kijelentés és a kijelentés aktusa elemzésének elméleti összetevőivel, mintha a kijelentés kijelentő aktusa vagy egy cselekedet alkotó végrehajtása megkétszerezné a kijelentés és az eredmény terét. Ezzel részben elosztható Schmidt szövegének első kétértelműsége.

A második az artikulációiból származik, amit a nyelvészek sokáig nem fogadtak el. E kétely a nyelvvel kapcsolatos, vagyis azzal, ami a nyelvben magában annak alkalmazását korlátozza: a (nem nyelvészeti) helyzet vagy kommunikációs szöveggörnyezet, amely lehetővé teszi a nyelv számára egy szimbolikus funkció kielégítését. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kijelentés és annak alkalmazása (helyzet vagy szöveggörnyezet) világosan összefüggésbe hozható, ahogy Wittgenstein sugalmazza³¹. Az *alkalmazás* ez esetben a „referens” kváziszinonimája, ami elfedi a magyarázatra váró referenciális hatást („valóságseffektus”) és a szimbolikus referenciális funkcióra jellemző összetett műveletek eredményét (a nyelv indiciális aspektusa, erkölcsi modalizáció, igazsághatás). Illúzió lenne például azt hinni, hogy minden nehézség megoldható, ha összekötjük a „beszéd aktusát” (nyelvészeti kijelentő aktus) a beszéd nélküli kommunikációs *aktussal*, amely által létrejön és amelynek csak egy megvalósulási formája (a feddés, a parancsolás aktusa vagy a megfelelő nem nyelvészeti aktus lingvisztikai felmérése). Ezen összetett viszonyba állítás szükséges, ez képezi a pragmatika tárgyát. Összetett, hisz magában foglalja tágabb értelemben egy (vagy több) szemiotika kidolgozását, más szóval egy olyan kommunikációs rendszer tudományát, amelyben a nyelvtudomány és a discours-nyelvészet külön szempontok és meghatározott szintek lesznek csak. Kitérjesztéséhez hozzájárul az antropológia, a szociológia, a pszichoanalízis stb., amelyek a kommunikációs aktusok leírásával foglalkoznak és különböző elméleti modellekkel is szolgálnak. Ez a támasz azonban nem lenne elég, ha a nyelvészeti kommunikációs aktusok nem képeznék az antropológia vagy a már alakulóban levő pszichoanalitikus nyelvészet tárgyát is. Vagyis nem egy, hanem több pragmatika létezne, és ezek egységét jelen pillanatban csak az általános szemiotika szintjén kereshetnénk. Egyszóval, a kijelentés kijelentő aktusa (a mondat vagy szöveg) nem rögzíthető az

²⁹ Vö. a *Langages* 17. számát a kijelentés aktusáról és Todorov bevezetőjét.

³⁰ Ch. J. Fillmore elemzése az „ítélkező igékről”, *Langages*, 17. sz. 56–72. o.

³¹ A *Filozófiai kutatásokat* több kritikai megjegyzés érte Grice, Austin, Findlay, Searle részéről.

„alanynak”, „aktusnak” vagy „helyzetnek” nevezett nyilvánvaló referens által. Ezek az álferekensek egy olyan szimbolikus rendű, magasabb rendű szemiotikai rendszernek a fogalmai, mint amilyen a nyelv.

A kijelentés azon alakjai közül, amelyekkel a discours-nyelvészetben találkozunk, csak néhányat sorolunk fel: a discours/elbeszélés (Benveniste) és a monológ/dialógus ellentétpár, az elbeszélő és a discours viszonya (közvetlen és közvetett stílus), az elbeszélő nézőpontja a szereplőkhöz viszonyítva (Pouillon), a Lenni/Tűnni vagy a „valódiság/„hazugság” (Greimas) ellentétpárok az elbeszélő tudásával összefüggésben, a retorika megfigyelései, amelyek az *inventióban* az érzelmen alapuló meggyőzés vagy a beszélő-befogadó (locuteur/allocataire) viszonyt jelöli a retorika alakzataival (írónia vagy antifrázis, hallgatás³² stb.). Mindezeket a szórványos szempontokat elméletileg újra kellene fogalmazni.

Fontosabb talán megjegyezni, hogy a szigorú értelemben vett kijelentés-nyelvészeti kategóriákat, újra definiálva mibenlétüket és működésüket, a discours-elemzésben is alkalmazni kellene. Ezáltal nem a kijelentéseknek, hanem a discours-nak az illokúciós oldalát (Austin) vennénk szemügyre, mert a discours-ok kérdezhetnek, parancsolhatnak, állíthatnak, óhajthatnak, jóslhatnak, megállapíthatnak stb. Azonkívül tartalmazhatnak olyan mondatokat, amelyeknek különböző, sőt néha ellentétes, tehát „tagadó” a státusa. A parancsoló, jogi típusú discours-ban találkozunk állító-megállapító mondatokkal, az óhajtó (optatív) discours-ban — némely politikai ösztönző szövegben — olyan mondatokkal, amelyek jóslnak, s az eredményesebb meggyőzés céljából a parancsot vagy óhajt már megvalósított tényként tüntetik fel. A discours olyan lehetőséget (de nem bizonyosságot) jelentő szavakkal, hogy „azt hiszem...”, „szerintem...” kifejezheti az elbeszélő magatartását. Vagy az elbeszélő módosíthatja felszín alatti jelentéstani állítmányait erkölcsi vagy esztétikai vonatkozású kifejezésekkel is (jó/rossz, szép/csúnya), ami az „egyvetérek” vagy a „bíráloom” tartalmával egyenlő.

A referencia és az igazság problémája szintén fontos helyet foglal el a discours-ban. Roland Barthes és Sorin Alexandrescu különböző elbeszéléseken keresztül rámutatnak arra a feszültségre, amit a Különösön és a Fantasztikumon alapuló műfajokban, például egy Maupassant-mese elbeszélőjének vagy Edgar Poe egy szereplőjének „lehetetlen” vagy tartathatlan beszédaktusa alakít ki. E meghatározottság a (diszkurzív) kódolt referens iránti „realista” viszonyulásból származik, ami mindkét műfajtypusra jellemző. Rámutat továbbá a discours performatív jellegére, mert a „lehetetlen” megállapító kijelentés pusztán mint kijelentés, mint beszédaktus állhat fenn. A discours-ról a discours-ra s a műfajról a műfajra való következtetések létjogosultságának a megkérdőjelezése — legyen szó akár szinkrón, akár diakrón szempontról — egyike az említett elemzések legjelentősebb törekvéseinek. A discours, hasonlóan

³² Vö. a „magától értetődő” Ducrot által végzett elemzését.

a mondathoz (Ducrot), bevonja befogadóját és majdani alkotó beszélőt (locuteurs producteurs) feltételezéseibe. A meséből a regénybe vagy a 19. századi polgári lélektani regényből a modern regénybe való átmenet ilyen szempontból is kutatható. (...)

Befejezésül szeretnénk aláhúzni, hogy a diszkurzív kijelentés még kidolgozatlan problémája elengedhetetlenül fontos egy narratív szemantikai grammatika létrehozásához.

A SZÓBAN FORGÓ ÁLTALÁNOS NARRATÍV SZEMANTIKAI GRAMMATIKA TERVEZETE

A discours elemzése, mint minden „tudományos” gyakorlat, értékelési feladaton alapul, melynek azonban jelenlegi helyzetéből következően nem tud eleget tenni. Ezt az értékelést „aktív” filozófiai s nem Nietzsche emlékeztető nihilista újrakezdésnek kell tekintenünk. E téren az alapvető problémák egy szeszély látszatának tűnhetnek. S. Schmidt következtetése szerint: „Még ha egy napon meg is valósulna az irodalmi szövegek tartalmi elemzésének formalizációja, felmerülhetne a kérdés, vajon mit nyernénk vele.” Roland Barthes³³ egy általános narratív grammatika tervét... kimerítő s végeredményben nem kívánatos feladatnak” nevezi, szerinte ez „türelmet igénylő tudomány, ahol a győzelem bizonyos”. Átala lényegében „a szöveget elveszít saját megkülönböztető jellegét”. Barthes szerint „a szöveget egy alapozó tipológiának, értékelésnek kell alávetni”, ami nem a tudomány vagy az ideológia feladata, hanem csakis az Írásé.

Az „írhatótól” (scriptible) az „olvashatóig” (lisible) az írásnak és íróknak egész hierarchiája található, melyben a nyelvet alakítók, megváltoztatók különböző helyeken állnak. A szemiotika tudományának értékelése annak megértéséből kell kiinduljon, hogy a szöveggel nem foglalkozik többet, mint az egyéb gyakorlatok, de mindenképp abból, hogy a szövegürügy által a világhoz vagy magához a szöveghez csak (mint az egyetlen érthető formához) mint a gondolkodás tárgyához tud hozzáférni. Mindaz, amit önmaga megalapozására felhasznál — a helyesség elve, egy szövegrégió ellenőrzését lehetővé tevő interpretációs modell elméletének hipotézise, induktív mozzanatokat is tartalmazó deduktív eljárás, az egyedinek a többé-kevésbé specifikus (az általános fokozatai) általánosba való beolvadása, a strukturálásnak és az invenciónak a szerkezetben való tömörülése, vagy a metamodellek illetve jelentéskombinációs mátrix-hipotézisekkel való strukturálás — mindezeket a kategóriaposztulátumokat képtelen ugyan nem feltenni, de igazolni nem tudja őket. Egy metaszemiotika, egy metalogika, egy teljességigé-

³³ S/Z, 9. o., Seuil, 1970.

nyú elmélet sem tud korlátokat felállítani, határt szabni, tehát igazolni. E téren minden érvelés körben forgó marad: megad egy nyilvánvalónak és elértnek tekintett elvet, és csökkenti a többinek korrelatív szükségességét (így tesz sorban mindegyikkel). Lacan állítása szerint: „A tudományt azon kilátástalan törekvése határozza meg, hogy megjelölje saját tárgyát.” Ezeket az alappozitulumokat ugyanúgy nem tudja felmérni, mint ahogy önmagát sem. A feladat az aktív, a folyamatban levő vagy a discours (mindig pillanatnyi) felforgató gyakorlatát figyelemmel kísérő filozófusra hárul, akinek meg kell kísérnie összeegyeztetni egyazon művelet két oldalát.

Ennek több közvetlen következménye van: a szövegen való munkálkodásnak más formái is vannak, mint amit egy „tudományos” szemiotika lehetővé tesz. Annak, aki elolvassa Roland Barthes E. A. Poe meséjének elemzését, szem előtt kell tartania e kérdéseket. Az általában narratív szemantikai grammatika követőinek sok ösztönzést nyújtanak majd ezek az elemzések. A nyelvészeti diszkurzív megnyilvánulásoknak szentelt figyelem lehetővé teszi a strukturális stilsztika és a műfajok tipológiája jelentős fogalmainak (rejtvény-kód, akció-kód) felfedezését. A diszkurzív kijelentést olyan fogalmak határozzák meg, mint a retorika kódja, a kommunikáció stb. A szöveg konnotatív jelentéstan működése szimbolikus kód-mezőkön, társadalmi-történelmi és más kódokon keresztül bontakozik ki. A lényeg (a szöveg olvasatainak sokfélesége és a kódok meghatározatlansága) a redukáló áthelyezésben van, amely leginkább a produktív olvasás következményeként jelentkezik. (...)

Összefoglalásként szögezzük le: egy többes (pluriel) szöveg nem izotópiák halmaza, sem hierarchiája, a kódok meghatározatlansága pedig nem a kétértelműségből vagy a többértelműségből következik. Az említett „különbség” itt nem a saussure-i jelnek értékadó különbsége, sem olyan különbség, amely a (szabad, alkotó, idiolektális) beszéd címén a nyelv, a kód vagy a kompetencia szemiotikájának elvetése lenne. Az intertextualitás nem a szöveg utalása a korpuszra vagy a korpusz utalása a korpusz feletti rendszerre (a mítosztól a mitológiáig, a mitológiai korpusztól a mesék korpuszáig, amely egyben az elbeszélés korpuszának része), az alkotó olvasás pedig nem a szöveg alapján szövegtudományt alkotó tudás, s nem azon olvasó tudása, aki az olvasás diszkurzív performanciáját magyarázza.

Hiábavaló lenne Barthes-nak az *S/Z*-ben megfogalmazott elveinek mint teljességre törekvő (pszichológiai, tematikai, történelmi, strukturális szempontú) elméletnek a megkérdőjelezése vagy elvetése a „tudományos” szemiotika fogalmának radikális bírálata miatt. Mindezeket a barthes-i fogalmakat a filozófiának és az elemző gyakorlatnak kellene feldolgoznia.

A türelmetlenek számára Nietzsche egyik aforizmáját idézzük a *Vi-*

dám tudásból: „Összehasonlíthatatlanul fontosabb ismerni a dolgok nevét, mint magukat a dolgokat... Elég új neveket, új megállapításokat és új valószínűségeket gyártani, hogy »új dolgokat« hozzunk létre.”

LOVAS Edit fordítása